

Dretgs d'usufruct e furmas d'utilisaziun cumina

■ **Il dretgs d'usufruct (dad *usus e fructus*, utilizar e far gudogn), naschids en il temp medieval, èn stads fitg impurtants en il Grischun fin viaden il 20avel tschientaner. La regulaziun da quels dretgs giugava ina rolla centrala ed ils conflicts che naschivan da quella regulaziun eran variantas frequentas da conflicts socials. Sco dretgs d'usufruct collectivs vegnan designads ils dretgs d'utilisar las resursas naturalas sco guauds, pastgiras, auas e palids, accordads als members d'ina communad. En il temp medieval ed en il temp modern tempriv cumpigliavan quels dretgs oravant tut ils areals (savens extendids) da diever comunabel, ma era parts da la cultura en possess privat, messa a disposiziun suenter la raccolta a la pasculaziun cumina. Purs, puranchels e mastergnants eran dependents da las resursas collectivs.**

Il dretgs d'usufruct èn cuntegnids en ils pli vegls documents scrits rumantschs. L'istoriografia ha empruvà ditg d'attribuir l'origin da quests dretgs al temp vegl german: tenor la scienza moderna èn els dentant vegnids fixads pir en connex cun la colonisaziun ed explotaziun estensiva dal terren en il temp autmedieval, oravant tut en las zonas periferas dal pajais. Il meglier pon ins observar quai en la Svizra Centrala ed en il Grischun, nua ch'ins aveva avert en in'emprima fasa pastgiras d'alp per promover la subsistenza. Tranter la fin dal 13avel tschientaner ed il 15avel tschientaner han ins alura realisà pli e pli savens alps corporativas. Il impuls per questas corporaziuns èn vegnids da la signuria e dals purs gronds, orientads adina dapli a l'allevament ed al comertzi da muvel sco era a la produczion per l'export.

En il temp modern tempriv han ins alura cumenzà a circumscriber pli rigurosamain tant ils dretgs d'usufruct sco era las furmas da l'utilisaziun cumina. Il collectiv d'usufruct èn sa cunfinads vers l'exteriur e l'interiur, rendend difficila l'utilisaziun da bains cumins ad esters senza dretg da burgais (fulasters, enderses) surtut cun augmentar las taxas d'entrada u cun refusar ad els l'access a las resursas collectivs. Da l'autra vart han ils collectivs però era tschertgà da limitar ils dretgs d'usufruct dals usufructuaris indigenes economicamain flavel, tranter auter cun «frietar» (annullar il dretg d'usufruct). Per definir il circol dals usufructuaris, èn sa furmads dus sistems da dretg: il dretg real ed il dretg personal. En las corporaziuns determinadas tenor il dretg real era il dretg d'usufruct lià als fieus u ad in funs, en las corporaziuns constituidas tenor il dretg personal a l'appartegnentscha al vischinadi u a veglias famiglias indigenas. Cun l'augment da la populaziun en il 16avel tschientaner èn ils dretgs d'usufruct vegnids fixads numericamain en las communads da dretg real. Ins vuleva stabilisar il dumber dals usufructuaris e proteger las resursas collectivs d'in usufruct excessiv. En las corporaziuns basadas sin il dretg personal ha manà la creschientscha demografica indigena ad in augment dals usufructuaris e cun quai ad in regress da la quota d'utilisaziun individuala. A l'intern dal circol dals usufructuaris era l'utilisaziun solitamain graduada. Fitg derasada era la regla da l'evernada, vul dir la pasculaziun cumina che vegniva concedida mo ad animals nutrids l'enviern cun agen Pavel. Questa regla, stgaffida oriundamain per francar il princip dal basegn ed impedir in'affluenza da muvel ester tras purs gronds speculants e tras martgadants da muvel, è sa sviluppada cun la stgarsezza pli e pli gronda, privilegiond ils allevatur gronds. Mintgant vegniva fatg in'exceptziun per paupers, als quals vegniva permiss da pascular ina vatga prendida a fitanza sin la pastgira comunabla.

L'utilisaziun da la lana era medemamain graduada. L'attribuziun da quella succedeva savens tenor la grondezza dal possess da terren (lana da diever) u tenor il dumber da las pignas da stgaurar (lana da brisch). Là nua ch'ils fieus (chasadas)

Regiun da Tusaun vers il 1830: guaud e pastgira sco zonas d'utilisaziun cumina (davantvart).

disponivan d'agens pastgs e guauds, èn sa fatgas valair qua e là tendenzas egalitaras. Il dumber da la muaglia che pudeva pascular sin las pastgiras comunablas vegniva limità e l'utilisaziun da la lana repartida en parts egualas.

En il 16avel tschientaner han ins runcà dapertut guauds e separà areals communal per la colonisaziun u per dievers spezial. En il 18avel tschientaner han ins distribui, sut l'influenza dals patriots economic, pastgiras comunablas pli extendidas (las uschenumnadas tschuppinas, per exempel a Breil), da las qualas profitavan era las persunas cun pauc u nagin terren che na s'interessavan betg a l'usufruct da las pastgiras, mabain a la cultivaziun dal terren. La helvetica ha provocà ina cesura sin il champ dals dretgs d'usufruct. Per l'emprima giada èn las vischnancas politicas e las collectivitats che cundividevan ils dretgs d'usufruct (vischnancas burgaisas, corporaziuns) vegnidas separadas cleramain. Questas separaziuns èn vegnidas accompagnadas d'ina undada da partiziuns da pastgiras comunablas e d'areals forestals, exequidas quasi adina sin iniziativa dals purs da la classa mesauna, entant ch'ils purs gronds (privilegiads dal sistem vegl) e la populaziun senza terren (dependenta da la lana manidla) s'opponivan a talas partiziuns. La fin da la Republica helvetica ha inizià il return parzial a la situaziun d'avant il 1799.

Pir a partir dal 1815 èn ils dretgs d'usufruct ed il possess da las corporaziuns collià cun quels vegnids separads definitivamain da las vischnancas, da las valladas e d'autras cuminanzas e repartids tranter tut ils usufructuaris u conferids a las corporaziuns da pastgiras, d'alps e da lana, furmadas tenor la concepziun da possess da tempra liberala. Suenter questa separaziun possedevan dretgs d'usufruct mo pli quellas persunas che pudevan cumprovar lur appartegnentscha a questas corporaziuns. *Martin Leonhard*

Conflicts d'usufruct

Il grond dumber da tals conflicts è ina consequenza da la grond'impurtanza dal possess da terren collectiv e dals dretgs d'usufruct collectivs en la societad agrara tradiziunala. La plipart dal terren nuncultivà, situà en il territori communal, era en possess da la communad u da las corporaziuns d'usufruct pli grondas. A partir dal mument ch'il terren cuminaivel è diventà stgars, ha l'usufruct stui vegnir reglà. A l'intern da las vischnancas hai dà savens conflicts, perquai ch'ils interess dals abitants variavan tenor la dimensiun e la composiziun dal possess. Il purs pli gronds eran generalmain interessads d'utilisar la pastgira comunabla senza restricziuns, entant che la populaziun che na disponiva betg da muvel vuleva far diever da la prada cumina per cultivar graun e verdura ed, a partir dal 19avel tschientaner, per metter tartuffels. Conflicts na-

schivan era da la supraposiziun dals dretgs d'usufruct, derasada oriundamain en tut las zonas agraras: ils champs da graun e la prada stuevan vegnir mess a disposiziun suenter la raccolta a la pasculaziun cumina. Sin las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exempel la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluziuns n'eravan savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vegnivan betg circumscribts bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct sa lascha far a basa da las partidas en conflict:

1) Conflicts d'usufruct tranter ils subdits e la signuria: Il nobels locals possedeavan per regla sezs gronds manaschis agriculs ed eran perquai interessads a l'utilisaziun da la pastgira e da la lana. L'adopziun rinforzada dal dretg roman e l'intensivaziun da la signuria en il temp modern tempriv han gi per consequenza ch'ils signurs territorials revenditgavan il possess superiur da la gronda part da l'areal cumin. Els prelevavan a basa dal *ius domini* tschains da terren per la saiv.

2) Conflicts d'usufruct tranter communad vischinas che utilisavan oriundamain da cuminanza las pastgiras, il guauds e las alps: quests conflicts han manà a la separaziun da territori d'utilisaziun. La supraposiziun dals dretgs d'usufruct è dentant sa mantegnida per gronda part. Vischnancas vischinas possedeavan savens dretgs d'usufruct cuminaivels en regiuns da cunfin. Cuntraversas naschivan, sch'ina da las vischnancas laschava pascular muvel entant che l'autra era anc occupada cun la raccolta. In'undada da separaziuns da territoris ed utilisaziuns è vegnida durant il 15avel e 16avel tschientaner sur las vischnancas dal Grischun, per part en connex cun la colonisaziun tras ils Gualsers.

3) Conflicts d'usufruct tranter differentas gruppas socialas d'ina vischnanca: La lingia da conflict passava savens tranter ils purs ed ils puranchels. Era ils associads cun dretgs cumplains, ils fulasters/enderses senza dretg da burgais u ils mastergnants, muliners e possessurs da prada, che sa dispitavan per exempel per ils dretgs d'aua, pudevan entrar en conflict.

4) Conflict d'usufruct tranter ils usufructuaris externs ed ils abitants d'in vitg, oravant tut per l'utilisaziun da la lana.

Il conflicts d'usufruct vegnivan reglads da dretgiras signurilas (landfocts), en las Terras subditas da las dretgiras indigenas survegliadas dals uffizants grischuns. Il diever da violenza è documentà oravant tut en ils conflicts tranter vischnancas. Cuntraversas per ils dretgs d'utilisar las alps eran savens accompagnadas da sblun-

dregiadas, devastaziuns d'edifizis ed iseglias, ma era dad acts da violenza cunter persunas. En ils conflicts tranter las gruppas socialas d'ina vischnanca para la violenza d'esser stada plitost in'exceptziun. En il temp modern tempriv èn las relaziuns da parentella, che cumpigliavan l'entira vischnanca, daventadas pli spessas ed han franà la violenza. Il conflicts d'usufruct naschivan oravant tut en periodas cun ina creschientscha demografica: enturn il 1300, en la segunda mesadad dal 16avel tschientaner e vers la fin dal 18avel tschientaner. Savens naschivan quels conflicts era en connex cun restrutturaziuns economicas ed en consequenza da midadas, sco per exempel il svilup a l'economia alpestra en il temp medieval tardiv. *Andreas Ineichen*

Pasculaziun cumina

Dretg decretà d'ina vischnanca sin tut ils funs privats, situads en ses territori e betg exclus explicitamain da quel. Il vischins faschevan valair il dretg da pasculaziun cumina durant tscherts temps la primavera e l'atun. Quest dretg va enavos sin las veglias cuminanzas territorialas alpinas che furmavan grondas unitads economicas cun funs e terren da giudim la val fin sisum il auts. Tschertas parts da quests territoris cumins èn ids en il decurs dals tschientaners plaun a plaun tras partiziun u attribuziun en possess privat; il proprietaris da quels terren n'eran dentant betg totalmain libers, mabain suttemess a diversas restricziuns, sco per exempel a l'obligaziun da cultivar il funs, dals quals faschevan part era las pastgiras cuminas. Il vischins fixavan mintgamai la primavera la fin e l'atun il cumenzament da la pasculaziun cumina. Als domiciliads vegniva la pasculaziun cumina concedida (sche insomma) mo cunter pajament.

En bleras vischnancas è sparida la pasculaziun cumina cun l'arrundaziun dals funs, en autras percenter exista ella anc adina, oravant tut durant l'atun. Las stentas da l'abolir, interpretadas da vart da gremis progressivs dapi la fin dal 18avel tschientaner, han provocà en bleras vischnancas grondas charplinas. Ad ina *pasculaziun cumina* regardan toponims sco *Pasculum communis*, documentà il 1285 a Beiva e Pascumign sin la Mantogna. *(red.)*

Astg e pastg

L'expressiun deriva dal latin *ascua et pascu* (*cum ascuis et pascu*). I sa tracta dal dretg da pascular sin bains privats (servitut) e sin territoris communal en furma da pasculaziun cumina (la primavera) u da bual/tersiel (l'atun). Il termin per la pasculaziun durant la primavera e l'atun ed il scumond respectiv d'arar, ladar u segar vegnivan fixads dal vischinadi u determinads tras isanza. La pasculaziun cumina è vegnida cumbattida vehementamain dapi ils onns 1840 ed è bunamain svanida en il fratemp. *Adolf Collenberg*

Bual

Term che deriva dal latin *bovale* (*bos, bove*), rumantsch *bov*, e che signifitgava oriundamain «pastgira da bovs» (quai vul dir «die für die Ochsen und das nicht auf die Alp gehende Heimvieh reservierte Weide in der Nähe des Dorfes», DRG 2, 562), pli tard «pastgira d'atun». A bovale/bual appartegna etimologicamain era il toponim Bofel, attestà per l'emprima giada il 1368 a Cuira. Sco num da cultura cumpara Bual en l'entir Grischun rumantsch. Dapi il temp medieval tardiv vegnivan numnads bual era las parcelas separadas da la pastgira comunabla ed attribuidas als vischins tras la sort (prada, ers, sorts). Il 1548 existivan per exempel a Luven 19 sorts, numnadas Böffel. *Martin Bundi*

Schetga

Noziun sursilvana che deriva dal latin *cinctam* (per part da cingere, tschinclar), oriundamain en il sintagma *silvam cinctam*, guaud da protecziun separà dals auters guauds tras terms, rg giurada. 9avel tschientaner *cinctae dominicae*. Las schetgas eran guauds reservads a signurs feudals per la chatscha e per auters intents. En l'«Urbari curretic dals bains imperialis» (ca. 840) èn attestadas 24 schetgas sulettamain en il district administrativ da la Tuverasca; da quellas eran sis guauds roials, otg reservats da chatscha, nov guauds reservads als *magistri dominici aedificorum* ed in al president da la communad. En la Val Schons èn menziunadas trais schetgas. L'onn 960 èn documentadas duas schetgas a Cuira (1382 *tzitias*). Pir en il 16avel tschientaner èn las schetgas vegnidas separadas sco guauds da protecziun cunter lavinas e bovas. En Surselva numnavan ins quels era «gualts ambanieus», a Bravuogn «gods muoings», en l'Engiadin'Ota «gods avuados» u «gods tais» ed en Engiadina Bassa «jüradas», quai vul dir guauds protegids tras engirament. *Martin Bundi*

Lavur cumina

Servetsch voluntar e gratuit dal singul individui en favur da la cuminanza. Avant la Segunda Guerra mundiala era la lavur cumina en las regiuns alpinas surtut in servetsch a la cuminanza imponi tras libra decisiun dals vischins. Quest servetsch cumpigliava il mantegniment da vias e sendas, la construcziun da rempars ed edificis sco era lavurs sin alps e pastgiras ed en guauds. Era commembers da corporaziuns, associaziuns u pravendas prestavan lavur cumina, per exempel per funs, pastgiras, chinettas, lingias d'aua, chascharias e baselgias. Las pli veglias attestaziuns da lavur cumina en la Currezia dateschan dal 12avel–14avel tschientaner en la circumscripziun *opera* (schurnada) u *opera cum bubus* (lavur cun bovs, vul dir cun manadira). Il princip da la lavur cumina è vegni sutminà en il Grischun tras la salarisaziun ad ura, introducida cun l'urden general dal 1925. La lescha communal dal 1943 distingueva tranter lavur cumina en il senn d'ina obligaziun dals burgais (servetsch da pumpiers, construcziun da rempars, lavurs da rumida en cas da donns da la natura, replantaziuns da guauds, preparaziun da material da construcziun per baselgias e scolas) e lavur cumina prestada dad usufructuaris (runcar, ladar e sauar pastgiras, mantegnair las vias d'alp e quellas forestalas). Oz vegn prestà mo darar lavur cumina en il rom da leschas u decisiuns communalas. *Martin Bundi*

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.